

ODTISI IZ-HODA¹

Štiriindvajsetega avgusta 2010 je Iz-hod prišel do cilja. V 37 dneh in 33 etapah smo prehodili 700 kilometrov. Obiskali smo 38 ustanov, zamenjali 27 različnih prenočišč, pripravili 26 okroglih miz ali javnih tribun, 25 kulturnih ali zabavnih dogodkov, 30 pogovorov z osebjem in stanovalci ustanov in organizirali 13 javnih manifestacij.

Pohoda oziroma vsaj ene etape se je udeležilo sto pohodnikov, v jedrni skupini pa je bilo od deset do dvajset ljudi. Prireditev se je udeležilo vsaj še dvakrat toliko ljudi, na Facebooku ima skupina nekaj več kot tisoč ljudi, peticijo proti zapiranju pa je podpisalo tudi približno toliko ljudi. Glede na to, da je bil Iz-hod povsem prostovoljna akcija, brez donacij in sponzorstev, brez profesionalne organizacije, je to zelo veliko.

Na cilj smo prišli utrujeni, a z občutkom zmagozslavja in zadovoljstva z opravljeno potjo in doživetji na poti. Utrudila nas je ne samo

prehojena pot, temveč predvsem intenzivno dogajanje na njej. Tipičen dan je namreč bil takle: vstali smo ob štirih, se ob pol petih ali petih odpravili na pot, hodili do enih ali dveh, včasih še dlje; prišli na cilj in se takoj začeli pogovarjati z osebjem in stanovalci (včasih niti nismo imeli časa, da bi se umili ali vsaj malo osvežili); na okroglih mizah in javnih tribunah, ki so sledile, smo pohodniki pogosto zakinkali, na koncu so bili še kulturni in zabavni dogodki, potem pa še sestanki, na katerih smo izmenjali vtise in načrtovali pohod za naslednji dan in dejavnosti, ki so bile pred nami. Poleg tega smo se morali ukvarjati še s tem, kaj se je dogajalo med nami. Dnevi so bili polni, tudi tisti, ki smo jih namenili počitku. Takrat so se mišice deloma regenerirale, spali smo kakšno uro več, a drugega dela je bilo veliko.

Utrujenost so premagali zastavljeni cilji, podpora, ki smo je dobili od ljudi ob poti in od tistih, ki so nas podpirali iz daljave, pomagali organizirati dogodke in samo karavano. Tiste, ki smo prehodili celotno pot ali njen dobršen del, je držala pokonci solidarnost preostalih članov karavane, razpoloženje med pohodniki. Na koncu nas je deloma gnal naprej avtomatizem, ki se je sčasoma vzpostavil. Zdelo se nam je povsem normalno vstati ob štirih in hoditi šest ali osem ur do cilja. Naporno, a povsem navadno in sprejemljivo.

Spoznali smo, da je hoja ne le sredstvo, ampak tudi cilj sam po sebi. Čutenje mišic, organov – pljuč, srca, črevesja, sečil; občutek ritmičnih gibov, premikanja težišča, usklajevanje rok in nog; izkušnja različnih tipov hoje. Hoja je ne le sredstvo premikanja, je premikanje samo. Tilen je rekel, če so institucije nekaj stalnega, negibnega, je hoja gibanje, premikanje. Je antiteza statičnosti, njen izhod. Res je, da je hoja tudi sredstvo za dosego cilja – a tudi cilj ni le dosežek. Doseči cilj pomeni ne zgolj prehoditi pot, priti do naslednje institucije (in zapustiti prejšnjo), temveč pomeni tudi počitek, to pa je v tistem trenutku skoraj najpomembnejše.

Hoja je lahko tudi sredstvo razmišljanja. Zaradi počasnosti gibanja pušča čas za razmislek o zadevah, ki smo jih videli: o obisku

¹ Besedilo je nastalo neposredno po koncu Iz-hoda, septembra 2010. Za podrobnejšo predstavitev akcije in tematike glej pravkar izdano posebno številko *Časopisa za kritiko znanosti*, posvečeno prav Iz-hodu: Rafaelič, A., Flaker, V. (ur.) (2012), Iz-hod iz totalnih ustanov med ljudi. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 239, 250.

institucije prejšnji dan, o dogodkih v skupini, o prihodnjem obisku, o celotnem pohodu pa tudi o življenju sicer.

Ljudje ob poti so nas spraševali, od kod prihajamo, kam gremo in zakaj hodimo. Ko smo odgovorili, da prihajamo iz Hrastovca, so se čudili (bolj ko smo bili od Hrastovca oddaljeni, bolj so bili začudeni). Ko so izvedeli, koliko smo prehodili in koliko hoje nas še čaka, so nas občudovali; ko smo povedali, kakšen je namen našega pohoda, se je začel pogovor o ustanovah. Pokazalo se je, da ima vsakdo vsaj posredno izkušnjo ustanove. Če ni bil sam v njej, pa ima sorodnika ali prijatelja, koga od bližnjih, ki je zaprt in nima možnosti, da bi živel doma. Ti ljudje so nas razumeli, navadno tudi podprli (npr. podpisali peticijo, plačali pijačo, nam zaklicali v podporo). Bili so tudi taki, ki so naši akciji nasprotovali – nekateri zato, ker je bila njihova izkušnja institucije deloma pozitivna (deloma pa so nas podprli), ali pa zaradi povsem načelnih razlogov – nekdo je rekel: »Tak sistem smo ustvarili in tak naj ostane.«

Hoja je bila tudi sredstvo ozaveščanja, protesta, krepitev politične volje po spremembi. Hodili smo zato, da nekaj povemo, da zažene-mo stroj dezinstitucionalizacije, ki je skorajda obstal. Z akcijo smo hoteli spodbuditi razmislék, s pogovorom novo akcijo. Za tiste, ki se že leta ukvarjamo z »dolгим pohodom skozi institucije«, je bil to izhod iz slepe ulice neučinkovitosti sistema in nezmožnosti vplivanja. Za tiste, ki institucije šele spoznavajo (študente in študentke), je bil Iz-hod izziv angažiranja, spreminjanja nečesa, kar obstaja po krivici. Za tiste, ki so institucije spoznali na svoji koži (njihove »uporabnike«), je bil Iz-hod resničen izhod. Zapustili so zavod vsaj za čas pohoda, morda tudi za vedno. Za tiste, ki sicer živijo civilno življenje, pa je bil tudi izhod iz vloge, ki jo igrajo, način, kako okrepiti moč, kako povedati, kar jih je leta težilo.

Trdimo lahko, da je Iz-hod udeležence preobrazil, da smo se s pohodom spremenili in da smo dobili več ne samo fizične kondicije, temveč tudi moralne. Bolje dojemamo razsežnost institucionalizacije, bolje vidimo možnosti dezinstitucionalizacije, imamo več

moči, ki jo črpamo iz tega, kar smo naredili – iz prehojenih kilometrov, ur pogovorov in števila ljudi, ki smo jih srečali. Ne vemo pa, kakšen je bil učinek na javnost, na stroko in politiko.

Kdo smo bili? Ko smo hodili po gozdu, smo se spominjali partizanov, ko smo iskali poti, smo se spominjali taborniških dni, ko smo s transparenti vstopali v mesta, smo bili demonstranti in urbani Indijanci. Ko smo zložili svoje stvari in ko je Monika zaplesala na Stašev ritem, smo postali potujoči cirkus. Bili smo romarji, ki smo šli v nasprotni smeri v Brezje. Vili pravi, da je bil Iz-hod smiseln le kot pokora za vse zamujene priložnosti dezinstitucionalizacije v preteklosti. Bili smo romarji berači, ki so odvisni od dobre volje drugih. Bili smo angažirani strokovnjaki, ki smo se vedno znova pogovarjali o istih ovirah za premik v skupnost, ki obvladamo socialno varstvo. A v resnici smo bili amaterji. Amaterji – ljubitelji. Ne le, da smo hodili v svojem prostem času, brez plačila, celo brez povrnjenih stroškov, saj nas je gnala nekakšna ljubezen, ki ni romantična, a je vztrajna, včasih naporna in pogosto lepa.

Iz-hod je bil v marsičem nomadska izkušnja. Po dveh tednih smo začeli opazati izkušnje nomadizma. Podobno kot pri drugih intenzivnih izkušnjah se nam je čas ustavil. Dominantna razsežnost je postal prostor. Dogodkov smo se začeli spominjati glede na etapo, nismo več vedeli, kdaj; ne datum ne dan nista bila več pomembna.

Ko se seliš iz kraja v kraj in pozabljaš stvari ob poti, se nekatere pokažejo za povsem nepomembne. Ropotija, ki jo imajo sedentarci, je večinoma odveč. Podobno je z doživetji – pomembno je, kaj boš doživel jutri, danes, ko prideš na cilj, spomini ostanejo zadaj. Nov teren nima spominov. A to ni veljalo za vse udeležence. Sopotniki, ki so večino svojega življenja preživeli po ustanovah, so poznali kraje in ljudi, ki smo jih obiskovali. Zanje je bil Iz-hod transverzala njihovega življenja, potopis institucij pa njihov življenjepis. Njihovi spomini so bili praviloma grenki in boleči. Prijateljev so se po eni strani radi spomnili, po drugi pa bi jih še raje pozabili. Ko smo obiskali Planino, tam nas nihče ni sprejel, se je utrgal

katarzični plaz. Izkušnje trpljenja, ponižanja, zlorabe so bruhnile na plan. Naslednji dan smo jih pozabili. Pred nami je bil desant na Postojno. Bistvo nomadizma je prizadevanje za boljše življenje. Nomadi se selijo zato, ker je nekje boljša paša, več vode, kjer je boljše življenje. Institucije so nasprotje nomadizma. Človeka držijo, kjer je, četudi mu je tam slabo.

Institucije so nas sprejemale različno. Posebni socialni zavodi so nas sprejeli zelo gostoljubno. V njih smo lahko prespali, jedli, imeli prireditve in okrogle mize. Pozna se, da so posebni zavodi v preteklih letih stopili na pot dezinstitucionalizacije, da jim je vsaj deloma ideja Iz-hoda blizu, so pa bili tudi kdaj zadržani, saj kritiziramo njihovo delo. Razen v Ormožu je bilo v bolnišnicah zmeraj nejasno do samega prihoda, ali nas bodo sploh sprejeli, pa so nas nazadnje sprejeli v vseh šestih bolnišnicah. Zamerili so nam bojevito kritično retoriko manifesta in nas imeli (deloma upravičeno) za potujoči cirkus. V zaporih, domovih za stare in centru za tujce so nas sprejeli na pogovor, ponekod so nas nahranili, a spanje smo morali poiskati drugod. Šole, kulturni domovi pa tudi župnišča so bili naša standardna prenočišča, občine in mladinski centri pa gostitelji.

Tudi če so nas v ustanovah sprejeli prijazno, smo večinoma imeli občutek, da motimo neki red in da so nas sprejeli *reda radi*. Več časa ko smo potovali, bolj kaotična je bila naša prtljaga in bolj samozavestni so bili ljudje z izkušnjo ustanove. Osebe v ustanovah ni vedelo, kako obravnavati tiste, ki so stanovalci neke druge ustanove in hkrati člani skupine. Smešno je bilo, ko so jih hkrati obravnavali kurtoazno, vljudno, niso se pa mogli znebiti pokroviteljske države in nekaterih »institucionalnih« prijemov.

Zares doma in dobrodošle smo se počutili le na Ptujju, v Kopru in Trstu. Na Ptujju so nas sprejeli v Ozari. Vel je duh tovarštva in solidarnosti, uporabniki so imeli več besede pri sprejemu, pogovarjali smo se o stanovanjskih skupinah in problemih, ki jih uporabniki in zaposleni v njih resnično doživljajo. V Dekanijah pri Kopru nas je sprejela vsa vas, pristrčno – vas, ki je socialno usmerjena. Podobno velja za Koper, kjer so se z idejo Iz-hoda povezale

iniciative, ki tam obstajajo tako na strokovni (Diana) kot na civilni ravni (Brecelj). V Trstu nas je pričakala ideja, ki nam je sicer dajala zagona in duha Franca Basaglie, ki vsaj po naši izkušnji še živi. Ti trije postanki so bili prazniki skupnostne oskrbe.

Videli smo, da so institucije še vedno zaprte. Spremembe je sicer mogoče opaziti. Najvidnejše so zunanje spremembe. Fizična kakovost bivanja se je v zadnjih dvajsetih letih brez dvoma izboljšala. Nekdo je pripomnil, da so stranišča bistveno boljša, kot so bila. Niso več tista institucionalna, smrdeča, so čista, nekaterih pa še vedno ni mogoče zapreti od znotraj. Tudi odnos zaposlenih se je spremenil: prijaznejši so, še vedno pa prevladujejo uniformiranost, prazni urniki, pokroviteljski odnos, zaklepanje zvečer ipd. – prilastki totalnosti ustanov.

Veliko ustanov, vendar ne vse, ima še zmeraj zaprte oddelke. Glede na to, da imajo tiste ustanove, ki nimajo zaprtih oddelkov, podobno strukturo stanovalcev kot preostale, bi lahko sklepali, da zapiranje ni potrebno. Večina razlogov za zapiranje se nanaša predvsem na varnost stanovalcev, na primer, da se ne izgubijo. V takih in podobnih primerih je zapiranje arhaičen, zastarel in grob poseg, ki ga je mogoče v dobi elektronike in z bolj domiselnim strokovnim delom urediti drugače. Če je na primer v Centru za tujce poglobitni razlog za zapiranje tujcev, da so »dosegljivi« za izvedbo že tako problematičnega postopka »odstranjanja«, je to atavizem informacijske dobe.

Bolj novodobnega izvora so tablete, ki so ekonomski boom prejšnjega stoletja, ki še traja. To še zlasti velja za psihofarmake. So maša normalnosti, saj z dnevnim jemanjem zdravil »bolniki« kažejo svojo pripadnost občestvu normalnih. V institucijah imajo še dodatno funkcijo – mirijo konflikte med stanovalci, zmanjšujejo obup slepe ulice bivanja v ustanovi, ustvarjajo red in disciplino. Znani so primeri, ko so psihofarmake v domovih dajali kar vsem v hrano pri večerji, da je bil ponoči mir. Zdravila urejajo dan – zjutraj, opoldne, zvečer, po potrebi. V nomadskem ritmu dvajsetih ur se ti mejniki zamegljijo. Zaradi zdravil ljudje

zaspijo tudi sredi dneva. Za izhod so zdravila pogosto ovira, utež, ki zmanjšuje mobilnost, vez, ki človeka veže na središče oblasti, praktična komplikacija v življenju.

Za dezinstucionalizacijo je dejansko veliko ovir. Tehnologija spremembe je področje primanjkljaja. Tam, kjer še niso začeli (npr. domovi za stare), si težko predstavljajo, kako, tam, kjer so naredili prve korake, jim je zmanjkalo sapa. Le en udeleženec okroglih miz je menil, da ni potreben dodaten denar. Po mnenju drugih sogovornikov je denar največja težava in ovira za to, da proces dezinstucionalizacije ne teče. Seveda je denarja za socialo premalo, še posebej za inovativne programe in službe, a je to le del zgodbe. Pritoževanja nad pomanjkanjem denarja namreč ne bi smeli razumeti tako, da je poleg denarja za stare, obstoječe stvari, potreben denar za novosti. To je bolj izgovor za to, da se ničesar ne naredi. V času krize ni pričakovati, da bi lahko poleg obstoječega sistema financirali še novega; tudi smiselno ni. Nov sistem bi moral postopoma *nadomestiti* starega.

Problem denarja je torej ne v količini, temveč v načinu razdeljevanja. Največja finančna ovira je, da je obstoječe financiranje prilagojeno obstoječemu institucionalnemu sistemu služb, novega pa ovira. Razlog za to je razmeroma preprosto – financiranje institucionalne oskrbe poteka po načelu enovitega povprečja. Vsi dobijo isto, čeprav potrebujejo različno. Dobijo pa različno, ker institucija prerazporedi sredstva glede na lastne potrebe in potrebe stanovalcev. Razporejanje denarja je v funkciji moči in oblasti. Ko se službe razpršujejo, enovito financiranje ni več mogoče. Denar je potreben tam, kjer človek živi, zato so načini individualiziranega financiranja skorajda nujni.

Pogosto smo slišali tudi mnenje, da je ovira za dezinstucionalizacijo prevelik strošek skupnostnega načine obravnave. To je mit, ki temelji na posamičnih primerih, ko je zavodska oskrba cenejša. Prav tako pa bi lahko naštel primeri, ko je skupnostna oskrba občutno cenejša. Tuje, deloma tudi naše raziskave kažejo, da v povprečju ni razlike v stroških – država da, kolikor pač da. Razlika je v strukturi stroškov. Res je, da so pri skupnostni obravnavi stroški

dela večji, so pa manjši stroški vzdrževanja, kapitalski in oportunitetni stroški, manj je stroškov z zdravili.

Poleg načinov financiranja, ki jih je treba prilagoditi, je večja ovira tudi način organizacije. Ne samo, da delovanje na terenu, razpršenost služb zahteva večjo samostojnost in poklicno suverenost pri odločanju, temveč se postavi tudi vprašanje sodelovanja med različnimi službami in akterji. Kvizifvdalen, skrbniški odnos, ki ga imajo službe do svojih uporabnikov, je problem. Če koordinacija omogoči delitev odgovornosti za opravljene naloge, pa je potreben korenit premik v pojmovanju odnosov z uporabniki. Zdaj posamezne službe govorijo o »naših« in »vaših« uporabnikih, potreben je premik, da bodo uporabniki začeli govoriti o »svojih izvajalcih«.

Dislocirane enote so postale sinonim za premik v skupnost. Vendar je to šele prvi korak. Drugi korak vključuje samostojno življenje nekdanjih stanovalcev in razvoj mobilnih služb in terenskega dela. Dislocirane enote ali preprosto stanovanjske skupine imajo prednosti pred zavodsko obravnavo: so bolj domače, mogoč je bolj posamezniku prilagojen pristop, ustvarjajo se pristnejši odnosi, bolj so integrirane v skupnost. Delavci, ki delajo v stanovanjskih skupinah, so zadovoljnejši s svojim delom, prav tako stanovalci. Na Petrovem Brdu, ki je najbolj odmaknjen zavod med vsemi, so nam skozi okno pokazali bivalno enoto, ki jo nameravajo odpreti v prihodnosti. Seveda bi bilo precej bolj smiselno, da bi odprli enoto vsaj v Podbrdu, če ne v Tolminu ali Bovcu, saj bi to omogočilo stanovalcem več stika s civilizacijo, predvsem pa s svojci.

Na Ptuju smo ugotavljali, da je problem stanovanjskih skupin, da so postale neprehoeden člen sistema, zavodi pa imajo problem z dislociranimi enotami, ker ostajajo še vedno del institucionalnega sistema. Ko se nekdo preseli v dislocirano enoto, to še vedno ni njegov ali njen dom. Čeprav je bolj domač, je še vedno oddelek zavoda in stanovalcu vedno grozi preselitev nazaj v zavod – bodisi kot disciplinski ukrep bodisi kot organizacijska nuja. V Hrastovcu in Ponikvah, tam so odprli

veliko enot, pa so enote postale celo ovira za nadaljnjo dezinstucionalizacijo. Opažamo učinek »snemanja smetane«. V stanovanjske enote so se večinoma preselili tisti stanovalci, ki so samostojnejši, ki potrebujejo manj podpore, v zavodskih strukturah pa je ostala useklina tistih manj zmožnih. Taka koncentracija deluje precej destimulativno in zavre proces dezinstucionalizacije.

Med potjo smo obiskali tri manjše zavode: Šentvid pri Stični, Staro goro in Naklo. Ti zavodi so namenjeni precej drugačnim skupinam stanovalcev, v njih smo zasledili bolj intenzivno delo, bolj domače odnose, je pa v primerjavi s skupinami, ki imajo manj kot deset ljudi, ozračje občutno bolj institucionalno. Tudi majhni domovi ustvarjajo strukturo, ki je hierarhična, neživljenjska in delno zaprta. To ne bi smela biti glavna smer dezinstucionalizacije, natančneje rečeno, to gotovo ni dezinstucionalizacija.

V vzgojnih zavodih se je dezinstucionalizacija začela pred tridesetimi leti. Nekaj zavodov je zdaj razpršenih v stanovanjske skupine, a s previsokim pragom. Zato obstajajo zaprte usedline Radeče, deloma tudi Planina.

Posebni zavodi so uspešno opravili prvi korak dezinstucionalizacije, proces pa se je ustavil na ovirah financiranja, zakonskih podlag. Domovi za stare še niso začeli dezinstucionalizacije. Nekateri sicer razvijajo načine oskrbe v skupnosti. Za stare ljudi je potreben nov pristop, ki bo prilagojen življenjski dobi staranja. Zaporji so z zornega kota dezinstucionalizacije žrtev čedalje bolj represivne kazenske politike, še bolj pa nesmiselne politike na področju drog. To večja število obsojencev in onemogoča alternative zaporu, ki pa kljub temu obstajajo.

Posebno vprašanje je psihiatrija. Dejstvo je, da je Slovenija glede razvoja skupnostnega modela zaspala. Drži se okovov stare klasifikatorne znanosti, ljudi načrtno pojmuje kot bolnike, zavrača nove in širše poglede na človeka in njegovo zdravje, ne prizna nasilja, zlorab in kršenja človekovih pravic (o vsem tem pričajo zgodbe ljudi v institucijah, na psihiatriji). In to ni zgodovina (kot pravijo psihiatri), takšna

je realnost tudi danes. Dokler bodo psihiatri gledali na človeka predvsem kot na bolnika – oziroma kot na možgane, ki delujejo napačno in jih je treba spreminjati z odmerki zdravil – tako dolgo bo premik v skupnost in demokratično duševno zdravje težaven. Dobra novica je, da se je v zadnjih dveh letih intenziviral diskurz o skupnostni psihiatriji. Dobra novica je tudi, da so nas kljub začetnim odporom v vseh bolnišnicah sprejeli in da smo večinoma imeli prav konstruktivne pogovore. Nekaj psihiatrov se je udeležilo dejavnosti Iz-hoda, tudi če jim je direktor to prepovedal.

V stikih s stanovalci, prebivalci ustanov, pa naj jih imenujejo bolniki, zaporniki ali kako drugače, smo marsikaj izvedeli o delovanju ustanov. Pogosto je bilo to v nasprotju s tem, kar je bila uradna verzija dogajanja v ustanovi. Veliko ljudi je povedalo, da si želijo svobode, boljšega življenja zunaj, pa tudi znotraj, če že morajo biti v neki ustanovi. Pogrešajo bolj prisrčne stike z osebjem, več stikov z zunanjim svetom. Kar nekaj ljudi, še zlasti v domovih za stare, je bilo zadovoljnih s tem, da so v domu. Nekateri so zadovoljni, da so sploh dobili prostor, da so razbremenili svojce. Večina kljub temu pogreša svoj dom, biti na svojem, biti med domačimi. Dejstvo je, da si ljudje želijo iti v dom, biti hospitalizirani zato, ker nimajo pomoči na domu, ker je to skorajda edini način pomoči, še zlasti če so potrebe po pomoči velike. Večina od 20.000 ljudi, ki so v tem hipu v ustanovah, je tam prostovoljno, a je ta prostovoljnost izraz nuje, ne resnične proste volje, kaj šele želje.

Konkretni dosežek Iz-hoda je, da so se nam pridružili stanovalci ustanov, ki smo jih obiskali. Z nami so hodili tudi uporabniki Šenta, aktivisti Mostov. V pogovorih z ljudmi, ki so nas spremljali na našem pohodu, smo ugotovili, da so nekateri ljudje v zavodih vrsto let – več kot 30 let. Njihov »dolgi pohod skozi institucije« se je začel že v rosnih mladosti, ko so jih dali v mladinski dom oz. vzgojni zavod. Potem so se selili iz ene ustanove v drugo. Ugotovili so, da se poznajo s stanovalci različnih zavodov, saj so rotirali od ene ustanove do druge.

Kot sopotniki so bili hkrati breme in spodbuda. Nekateri so namreč hodili počasneje, pa smo

njim prilagajali tempo. Na nekatere je bilo treba paziti, ker nimajo dobre orientacije ali pa ker so vajeni institucionalnega okolja. Zaradi težav, ki jih imajo, so nekateri težavni sogovorniki, ki so imeli veliko povedati, potožiti. Po drugi strani smo bili taki vsi. V stiku s »preostalim svetom« je nekajkrat prišlo do zapletov, ko je npr. udeleženka zaspala po močni dozi zdravil v avli šole, je mimoidoči poklical rešilca, ki jo je kljub zatrjevanju navzočih, da samo spi, »ugrabil« in odpeljal na pregled, poslal na nevrologijo v Ljubljano. Tam so se samo smejali. Ko je nekemu postalo slabo in smo poiskali pomoč v zdravstvenem domu, so ga zaradi suma srčnih težav hoteli čez noč dati na opazovanje, vendar ne na kardiološki oddelek, temveč v psihiatrično bolnišnico! Komaj smo izgovorili pravico, da gre v navadno bolnišnico.

Kot je to v navadi pri nomadskih ljudstvih, se je tudi v naši skupini ustvarila etika skrbi za manj zmožne. Zmogli smo se organizirati tako, da nas počasnost in zapleti niso motili. Bili so nam celo v spodbudo. Na simbolni ravni, da imajo ljudje s težavami tudi pravico do Iz-hoda, na konkretni ravni pa nas je spodbujalo to, da so vsak dan napredovali, bili zgovornejši, bolj zmožni jasno povedati, kaj želijo, sodelovati pri organizaciji, diskusiji. Še več, s svojo navzočnostjo, humorjem, neposrednostjo so pogosto blažili napetosti, ki nastanejo na poti, in postavili stvari na svoje mesto.

Enajst se jih je odločilo, da se bodo po Iz-hodu preselili. Od tega šest iz zavodov. Ti so se večinoma odločili, da bodo ostali v Ljubljani in da se ne vrnejo več v zavod. Tako se izhod nadaljuje tudi po Iz-hodu. Po eni strani je to simboličen, a konkreten preizkus, ali je dez-institucionalizacija mogoča. Se pa kaže, da je nekaj, kar bi moralo biti normalen postopek, precej zapleteno: če se nekdo želi preseliti v skupnost, bi to moralo potekati brez zapletov. Izkušnja po Iz-hodu nas uči drugače. Kljub izdatni podpori gibanja in tudi drugih še zdaj nimajo zagotovil, da bodo ostali zunaj. Pravica živeti z drugimi, v skupnosti, ni izbira, je trdo delo in boj – institucije so mlini (pa ne na veter).